

До спеціалізованої вченої ради Д 26.236.03
по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук в Інституті держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора,

Гринюка Романа Федоровича

на дисертацію Макаренко Лариси Олександрівни

«Теоретико-методологічні аспекти пізнання

та формування правової культури»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;

історія політичних і правових учень

Актуальність дисертаційного дослідження. Дисертаційне дослідження Л. О. Макаренко присвячене проблемі правової культури, яка посідає чільне місце в комплексі сучасних науково-теоретичних розробок у галузі правової теорії.

Слід погодитися з автором роботи в тому, що найбільш актуальним у проблематиці правової культури є вироблення науково обґрунтованої методології пізнання та визначення поняття правової культури і зasad її формування як основи наукової теорії правової культури. Правильно обрана методологія дасть можливість осмислити, систематизувати той великий масив поглядів на правову культуру, який існує в науковій літературі.

У цьому контексті надзвичайно влучним видається твердження, що існує у вітчизняній науці, а саме: через формування методології пізнання формується сама теорія, бо не існує теорії без методології, як і методології без теорії.

Ступінь обґрунтованості положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Обґрунтованість положень, висновків і рекомендацій здобувача підтверджується значним обсягом використаних джерел (понад 500). У процесі виконання дослідження враховано здобутки вітчизняних і зарубіжних філософів, соціологів, теоретиків права різних часів. Це дозволило дисертанту сформулювати низку положень щодо теоретико-

методологічних аспектів пізнання та формування правової культури, зробити достатньо обґрунтовані висновки, які становлять наукову новизну цієї роботи.

Автором обґрунтовано необхідність визначення методологічної парадигми пізнання правової культури як суспільного явища, зважаючи на вирішальне значення у методології її дослідження суб'єкт-об'єктного відношення та діяльнісного підходу.

Дисертантом сформульовано авторську дефініцію поняття «правова культура» як системи створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що функціонує як форма (способ) здійснення прогресивного правового розвитку людини, людства та суспільних умов їхньої життєдіяльності.

Заслуговує на увагу розгляд суб'єкта права як дієвого чинника правової культури та визначення поняття «суб'єкт правової культури» – як такий суб'єкт права, який створює свою правою діяльністю нові правові цінності, що стають надбанням правової культури. Водночас дисертантом розкрито методологічні аспекти пізнання феномена «правові цінності» як об'єктної складової правової культури та предметної сфери суб'єкта права (законодавство, правові інститути, юридична техніка тощо) і проаналізовано в контексті правової культури співвідношення понять «правосвідомість» і «правосуб'єктність», визначено правосвідомість як суб'єктний фактор розвитку правової культури.

Важливим здобутком дослідження є також трактування понять правосуб'єктності й правового статусу як ключової ознаки соціально-правової природи суб'єкта. Наголошено, що правовий статус людини – це початковий, статичний момент правосуб'єктності, що передбачає відповідну активність суб'єкта права у сфері права, завдяки якій остання наповнюється атрибутами правової культури, «оживає» й функціонує як правова система певного суспільства. Тому поняття правосуб'єктності не можна усвідомити поза контекстом правової культури.

Автором запропоновано на основі аналізу класифікацій правої культури її видовий поділ на цивілізаційну, національну (державно-національну) та інституційну (модусно-інституційну, групову). Також охарактеризовано розвиток правої культури України у зв'язку з розвитком її державності та правої системи у контексті співвідношення понять «розвиток» і «формування» національної правої культури та розкрито методологічні аспекти формування національної правої культури в сенсі правої політики, правої ідеології та юридичної доктрини.

Достовірність та наукова новизна одержаних результатів.

Ознайомлення зі змістом дисертаційної роботи та авторефератом, основними науковими працями дисертанта дозволяє визначити теоретичні положення, висновки і рекомендації, які характеризуються науковою новизною, сформульовані автором самостійно і відображають його науковий внесок у розв'язання проблеми поглиблення теоретико-методологічних зasad пізнання та формування правої культури. Найвагомішими науковими результатами, отриманими особисто здобувачем, є такі:

- здійснено загальну характеристику наукових досліджень правої культури та позначені проблемні питання у формуванні її поняття. Відтак, на С. 26–28 узагальнено наведені в роботі визначення правої культури, а також зазначено, що скласти загальне поняття правої культури з цих дефініцій не є можливим не тільки через їх надзвичайну неоднорідність, а ще й тому, що більшість визначень мають суперечності. Так, правова культура у різних і навіть одних й тих самих авторів виступає одночасно і як об'єктивний, і як суб'єктивний феномен, як діяльність практична і водночас теоретична, як явище суспільне і водночас індивідуальне, матеріальне та ідеальне тощо. У такому вигляді категорія правої культури «перекриває» багато інших близьких за змістом понять, а тому її не можна чітко виокремити та розкрити;
- з'ясовано концептуальні підходи до розуміння категорій «культура» і «право» як вихідних щодо поняття «правова культура» (С. 39-48, 50-66) та визначено на цій основі методологічну парадигму його дослідження (С. 66-95).

Сформульовані такі принципові положення стосовно розуміння культури, а саме, феномен культури є об'єктивною даністю, у якій органічно поєднуються матеріальне та ідеальне. Культура виступає одночасно як суб'єкт. Уся сфера культури концентрується, «обертається» навколо діяльного суб'єкта – людини, як навколо своєї «осі», оскільки цей суб'єкт своєю діяльністю наповнює матеріальний та ідеальний світ культури, розвиває і змінює його, водночас розвиваючись сам (С. 48). Відзначено, що огляд феномена правової культури в контексті розуміння права виявляє проблему наукової методології, яку необхідно брати до уваги при визначенні поняття права як явища світу культури. Встановлено, що належна наукова методологія пізнання правової культури передбачає різноманітність методів її дослідження на основі їх системної єдності в межах моністичного підходу. Системним методом, який послідовно веде до повного і всебічного відтворення предмета пізнання, є метод сходження від абстрактного до конкретного – як універсальний метод, придатний для пізнання усіх системних явищ, включаючи феномен правової культури (С. 86-87, 96-97).

– охарактеризовано змістовні складові (суб'єктну та об'єктну) правової культури, визначено методологічні підходи до їх пізнання і з'ясовано поняття правової суб'єктності та правових цінностей як зазначених складових. Так, згідно з підходом дисертанта, поняття правосуб'єктності не можна усвідомити поза контекстом правової культури, яка, зі свого боку, залежить від того, яким суб'єктом вона створюється, а характер правосуб'єктності залежить від того особливого правокультурного середовища, в якому діє суб'єкт права (С. 135). Також обґрунтовано, що правова культура на рівні конкретної людини діалектично поєднує у собі загальне, особливе та одиничне. Вона виступає як конкретна форма вияву культури суспільства, відбиваючи суспільні морально-правові ідеї, політико-правові ідеали та принципи. Особливое в правовій культурі обумовлено принадлежністю людини до певної соціальної спільноти, професійної групи тощо. Одиничне виражає індивідуальний аспект правової культури людини, продиктований індивідуальними характеристиками, світоглядом,

уподобаннями, емоціями людини тощо. Правова культура завжди реалізується через конкретну особистість, залежно від неї і водночас справляючи вплив на неї, формуючи реального суб'єкта правової культури (С. 141-142). Автором запропоновано правові цінності розглядати як складову правової культури і, більш конкретно, як об'єкти правової діяльності суб'єктів правової культури, у процесі якої виникають і функціонують усі правові цінності. Правова діяльність пов'язує суб'єкта з правом, як предметом його практичної активності, у таких її формах, як правотворча, правоутверджуча, правоінтерпретаційна та правореалізаційна, правоохранна і правовідновлювальна діяльність. Хоча ці різновиди правової діяльності мають кожна свій особливий предметний зміст, конкретні цілі, засоби і технології, склад суб'єктів, вони разом утворюють єдину цілісну правову діяльність суб'єктів, яка охоплює увесь процес практичного правового життя суспільства й орієнтується на єдину ціль, що стоїть перед правом як функціонуючою системою правової діяльності (С. 220);

- розкрито роль правової свідомості як фактора розвитку правової культури. Л. О. Макаренко запропоновано визначити «свідомість» як властивість, або спосіб, відбиття й відображення у психічній діяльності людини об'єктивної дійсності та духовного освоєння останньої в суспільній формі ідеального. З цього через визначення специфічної відмінності формулюється поняття «правосвідомість»: таку відмінність зумовлює існування в суспільстві права. Також автором запропоновано авторську дефініцію: «правова свідомість» – це усвідомлення суб'єктом сфери права, що виступає як відповідні відчуття, знання та оцінки явищ і процесів вказаної сфери (С. 239). У структурі правосвідомості виділено теоретичний та емпіричний рівні за ступенем відображення сутності феномена права. Теоретичний рівень зорієнтований на пізнання законів розвитку та функціонування правової сфери, це рівень діяльності ідеологів і вчених-правознавців, змістом якої є розроблення ідей, доктрин, концепцій та понять і яка втілюється у наукових та інших дослідженнях, деклараціях, програмах тощо. Емпіричний рівень правосвідомості формується з практичного повсякденного досвіду людей

і фіксує вияви правового життя суспільства та відбиває їх в уявленнях і навичках, що виникають безпосередньо у самих суб'єктів правового процесу (С. 239). У підсумку правосвідомість розглядається дисертантом як прикладна за її змістом, практична складова самого права, оскільки вона безпосередньо стосується створення і функціонування права в суспільстві у процесі особливої правової діяльності суб'єктів, реалізується у правовому процесі й характеризує цю діяльність з її суб'єктивного боку (С. 245). Так, згідно з підходом автора, правова культура окремої людини як індивідуального суб'єкта виступає як його «правокультурність», що пов'язується з правосвідомістю і правовою установкою особистості (суб'єктивністю), тоді як поняття «правова культура» – з правосуб'єктністю і правовими цінностями (ідеї, законодавство, правові інститути, юридична техніка тощо), асоціюється із суспільством (об'єктивністю) (С. 269). Дисертант наголошує, що, реалізуючи правосуб'єктність залежно від своєї правокультурності, суб'єкти права своєю юридично значущою поведінкою здійснюють вплив безпосередньо на стан і розвиток правової культури, утверджуючи одні та заперечуючи інші правові цінності, «окультурюючи» або «розкультурюючи» право. Таким чином, правокультурність набуває значення необхідної умови розвитку правової культури (С. 286);

– сформовано методологію дослідження видової багатоманітності правової культури та визначення національної правової культури й умов її розвитку. Дисертантом запропоновано за сутнісною суб'єктно-ціннісною інтегральною ознакою (характер правової діяльності, правових цінностей як її засобів і продуктів, прогресивна спрямованість правового розвитку суб'єктів права і правових умов їхньої життєдіяльності) поділяти правову культуру на такі види: цивілізаційна (формаційно-цивілізаційна), національна (державно-національна) та інституційна (модусно-інституційна, групова). Автором зазначено, що цим поділом охоплюється поняття «правова культура» і на найбільш загальному рівні (правова культура людства), і на рівні особливих регіонів світу, суспільств, історичних епох, а також на найнижчому рівні конкретно-

особливого інституту (правової культури сім'ї, малої соціальної групи, правового інституту власності, громадянства тощо). Водночас цей поділ не включає до обсягу загального поняття «правова культура» індивідуальну правову культуру людини. Окрема людина виступає в контексті правової культури більшою або меншою мірою як правокультурна людина; а як суб'єкт правової культури окремий індивід виступає тільки як такий суб'єкт права, який створює своєю правою діяльністю нові правові цінності, що не є його особистою приналежністю, а мають об'єктивне існування (С. 298). Дисертантом наголошено, що визначальними факторами розвитку національної правової культури є, з одного боку, держава як суб'єкт права, а з другого – суспільство, організоване державою у межах відповідного правопорядку. Тому наявний стан і процес розвитку національної правової культури, її вплив на правову систему та її правові інститути, на розвиток правокультурності членів певного суспільства, а також вплив на інші правові культури залежить від відношення «суспільство – держава» у кожний конкретний історичний період (С. 320);

– запропоновано методологічні підходи до з'ясування особливостей розвитку національної правової культури та формування національної правової культури в контексті розбудови України як правової держави. Дослідження феномена правової культури, на думку Л. О. Макаренко, включає необхідність не лише встановити видове поняття національної правової культури взагалі, а й конкретизувати його через одиничну національну правову культуру. Для автора важливо дослідити поняття правової культури України, яка у статусі національної правової культури увібрала в себе не лише загальне у правовій культурі, а ще й особливі в ній та специфічне саме для цієї правової культури. Зазначено, немає у світі двох однакових правових систем, як немає й двох однакових правових культур. Кожна національна правова культура розвивається в окремому суспільстві, яке має власні культурні особливості, історію, в особливих природних та історичних умовах; і саме ними насамперед обумовлюється специфіка державно-правового розвитку суспільства, а отже, і специфіка національної правової культури (с. 323). Дисертантом запропоновано

в методологічному сенсі поняття «формування правової культури» розглядати як таку діяльність суб'єкта правової культури, яка має своїм результатом прогресивний розвиток національної правової системи, зростання рівня інституційної правової культури та правокультурності людей (С. 345). Відзначено, що правова культура формується не будь-якою правомірною діяльністю суб'єктів права, оскільки у більшості правових актів суб'єкти права своєю поведінкою не створюють нових правових цінностей, а лише реалізують існуючі цінності, підтримуючи правову культуру на досягнутому рівні, на відміну від таких суб'єктів права, які своєю протиправною поведінкою заперечують правові цінності, занижуючи рівень національної правової культури. Для формування правової культури вищого рівня необхідно є активна діяльність суб'єктів права як суб'єктів правової культури, діяльність, спрямована на створення таких правових цінностей, які забезпечують нові можливості поступального розвитку національної правової системи, підвищення ролі права в суспільстві та ефективного виконання його соціальної функції створення і збереження суспільного миру (С. 347).

Наукова і практична цінність дисертації. Наукове та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні теоретичні положення і висновки, отримані автором у результаті дослідження, можуть бути використані в: науково-дослідній сфері – для подальших наукових досліджень правової культури та пов'язаних із нею правових явищ як на загальнотеоретичному, так і галузевому рівнях; правотворчій та правореалізаційній діяльності публічно-владних суб'єктів у процесі вироблення та реалізації ними правової політики щодо формування національної правової культури; навчальному процесі – при підготовці підручників і навчальних посібників з теорії держави і права та інших юридичних дисциплін, а також у процесі викладання відповідних навчальних спецкурсів; правовиховній діяльності – спрямованій на підвищення рівня правокультурності громадян.

Повнота викладу наукових положень в опублікованих працях.

Основні результати дисертаційної роботи достатньо повно висвітлено у

наукових публікаціях дисертанта. Її посилання на опублікування досліджень за дисертацією є достовірними. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в 64 наукових працях, зокрема, в одній індивідуальній монографії, п'яти підрозділах у колективних монографіях, у 23 статтях, опублікованих у фахових виданнях України з юридичних наук, з яких 5 – включені до міжнародних наукометрических баз даних та 3 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав, а також у 32 тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських конференціях, круглих столах, інших наукових форумах. Усі результати і висновки наукового дослідження, що винесені на захист, отримані здобувачем самостійно.

Зміст автореферату достатньою мірою розкриває основні положення дисертаційної роботи, а також отримані автором нові наукові результати, висновки та рекомендації є ідентичні основним положенням дисертації.

Дискусійні положення дисертації та зауваження щодо змісту дисертації. Загалом дисертаційна робота Л. О. Макаренко по-новому вирішує наукову проблему теоретико-методологічних аспектів пізнання правової культури та її формування.

Разом з тим, у дисертації трапляються спірні положення, а також ті, що потребують уточнення:

1. У підрозділі 1.1, висвітлюючи загальну характеристику правової культури у вітчизняній і зарубіжній літературі, автором аналізуються такі поняття, як «правове життя», «правова реальність», «правовий простір», «правова система», що пов’язуються з феноменом правової культури (с. 30-38). Разом із тим, на нашу думку, потребує доповнюючої аргументації дисертанта співвідношення правової культури з зазначеними поняттями.

2. У підрозділах „Розуміння культури і права в методології пізнання правової культури” (1.2.) та „Методологічна парадигма дослідження правової культури” (1.3.) автором послідовно висвітлюються позиції визнаних вчених-теоретиків щодо відмінностей між поняттями „науковий підхід” та „метод наукового пізнання”. В той же час, в самій роботі подекуди спостерігається

підміна цих понять. Так, наприклад, можна повністю погодитися з твердженням автора, що „явище соціальне” право взагалі та правова культура зокрема потребують соціологічного підходу до їх вивчення. Проте соціологічний підхід до вивчення права розкривається у низці конкретно-соціологічних методів (таких як різного роду опитування, метод експертних оцінок, контент-аналіз тощо), і саме така конкретизація зробила б дослідження правової культури більш поглибленим та репрезентативним.

3. У розділі 2 автором абсолютно вірно наголошується, що „суб’єкти права є різними, необхідно розуміти, якими саме є ці суб’єкти і чим обумовлено відмінності між ними”. Проте якраз цього у розділі і не спостерігається, автор сконцентрувався на загальних розмірковуваннях про правосуб’ектність та правовий статус у контексті правової культури, а специфіку зазначеного правового статусу різних суб’єктів наочно продемонстровано не було.

4. З висновків у розділі 3 наочно видно, що автор не поділяє підходу до поділу цінностей на „правові цінності” та „цінності у праві” („цінності права”). Але таким чином, на нашу думку, зникає межа, за допомогою якої можна відділити загальноправові цінності, які властиві праву як такому, від цінностей у праві, які властиві окремим правовим системам на певному історичному етапі їхнього розвитку.

5. Хотілося б почути щонайменше додаткові аргументи автора щодо його прихильності до революційного шляху трансформацій правової культури (розділ 5), адже будь-які революційні перетворення містять у собі елемент невизначеності, а отже, вбачається, що більш ефективним був би еволюційний шлях до сталої правової культури.

6. Серед причин низької правової культури по суті детально розглядаються лише корупція та правовий нігілізм (розділи 4, 5), водночас, соціальні, економічні та власне юридичні причини як правової культури, так і корупції, правового нігілізму, залишаються „за кадром”. Зазначені негативні явища розглядаються просто як невід’ємна складова національної правової системи, на підтвердження чого наводиться послідовний історичний аналіз.

7. У підрозділі 5.3. розглядаються проблеми подолання корупції та правового ніглізму в Україні, але висновки мають скоріше глибоко теоретизований і навіть ідеалізований („необхідність переосмислення правої ідеології”, „досягнення правоцінісного ставлення” тощо), а не практичний характер. Натомість реальних практичних кроків для боротьби з цими явищами запропоновано вкрай мало.

8. Подекуди в роботі спостерігається тенденція до простого перелічення думок інших дослідників, в той час як хотілося б побачити їх ґрутовий критичний аналіз. Це збагатило б наукову працю, надавши деяким висновкам автора більшої аргументованості, а пропозиціям – практичності та фундаментальності.

У положенні новизни рецензованого дослідження у блоці «дістали подальшого розвитку», зазначено про зв'язок понять «правова культура» і «правова держава». Це положення набуло б завершеного вигляду, якби дисертант не обмежилась лише констатацією зазначеного, а водночас обґрутувала вказане.

Водночас слід констатувати, що висловлені зауваження не заперечують загальну позитивну оцінку дослідження, проведеного Л. О. Макаренко. Воно є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрутовані результати, що в сукупності є суттєвими для вирішення конкретного наукового завдання.

Загальний висновок. Зміст роботи висвітлений достатньо повно, виклад запропонованих у роботі положень базується на ґрутовому опрацюванні джерел з проблематики дисертації. Загалом дисертація Л. О. Макаренко є самостійним, завершеним науковим дослідженням, присвяченим теоретико-методологічним аспектам пізнання та формування правої культури.

Таким чином, за змістом завдань дослідження, характером їх розв'язання та отриманими результатами дисертація Макаренко Лариси Олександровни «Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правої культури» є самостійним, завершеним дослідженням, яке є внеском в юридичну науку, що розв'язує проблему як наукового, так і прикладного

значення та відповідає п.п. 9, 10, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. зі змінами та доповненнями. Виходячи із зазначеного, Макаренко Лариса Олександрівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,

Заслужений юрист України,

ректор Донецького національного

університету імені Василя Стуса

Р. Ф. ГРИНЮК

